

Al-qanoun and the situation of Aromatherapy in Disease Prevention or in its Healing as a Therapeutic Method

Masoumeh Dehghan¹, Mahboubeh Farkhondehzadeh^{2*}, Majid Nimrozi³

- 1- Assistant Professor of History, Shiraz University, Shiraz, Iran
- 2- Assistant Professor, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
- 3- Assistant Professor, Faculty of Iranian Medicine, Shiraz University of Medical Sciences, Shiraz, Iran

***Corresponding Author:**

Mahboubeh Farkhondehzadeh
Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Email:

farkhondehzadeh@um.ac.ir

Received: 01 Oct 2019

Revised: 03 Sep 2020

Accepted: 21 Sep 2020

Abstract

Aromatherapy is a kind of herbal medicine that uses plant oil to treat diseases, maintain health and improve body and mind wellness. The present content analysis aimed to re-read the pharmacological function of the perfumes (animal and plant) in the prevention and treatment of diseases as a therapeutic method to investigate and demonstrate the importance of aromatherapy in the Avicenna method of treatment as an applied method or supplementary drug. Studies indicate that in the history of medicine and pharmacy, perfumes have been used as singular and compound spice. Avicenna was the prominent physician among the Muslim medics who used aromatic substances to diagnose and treat diseases. The perfumes have been applied in forms of inhalation, bathing, dripping, incense, and massage, and in some cases, they have been prescribed as oral medicine.

Keywords: AL- Ghanoun, Aromatherapy, Avicenna, Medicinal plants

► **Citation:** Dehghan M, Farkhondehzadeh M, Nimrozi M. The Rank of Aromatherapy in Disease Prevention or in its Healing as a Therapeutic Method. Religion and Health, Autumn & Winter 2020; 8(2): 67-78 (Persian).

القانون و جایگاه عطر درمانی در پیشگیری از ابتلا به بیماری‌ها یا مداوای آن‌ها به‌عنوان روشی درمانگر

معصومه دهقان^۱، محبوبه فرخنده‌زاده^{۲*}، مجید نیمروزی^۳

چکیده

عطر درمانی نوعی طب گیاهی است که از روغن گیاهان برای مداوای بیماری، حفظ سلامت و بهبود جسم و ذهن استفاده می‌شود. هدف این پژوهش که با رویکرد تحلیلی محتوا گردآوری شده است، بازخوانی کارکرد دارویی عطرها (جانوری و گیاهی) در پیشگیری از ابتلا به بیماری‌ها یا مداوای آن‌ها به‌عنوان روشی درمانگر است تا از این رهگذر اهمیت رایحه‌درمانی در روش درمانی ابن‌سینا به‌عنوان روشی کاربردی یا داروی مکمل تبیین و بررسی شود. مطالعات نشانگر آن است که در تاریخ پزشکی و داروسازی، عطرها به‌عنوان ادویه مفرد و مرکب کاربرد داشته‌اند. در میان پزشکان مسلمان، ابن‌سینا مهم‌ترین طبیعی بود که از مواد معطر برای تشخیص و مداوای بیماری بهره برده است. نحوه استعمال عطرها به‌صورت استنشام، استنشاق، استحمام، چکاندن، بخور و ماساژ بوده است و در مواردی به شیوه داروی خوراکی هم تجویز شده است.

واژه‌های کلیدی: ابن‌سینا، القانون، رایحه‌درمانی، گیاهان دارویی

- ۱- استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
- ۲- استادیار، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
- ۳- استادیار، دانشکده طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران

* مؤلف مسئول:

محبوبه فرخنده‌زاده
دانشکده الهیات و معارف اسلامی،
دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،
ایران

Email:
farkhondehzadeh@um.ac.ir

دریافت: ۰۹ مهر ۱۳۹۸
اصلاحات: ۱۳ شهریور ۱۳۹۹
پذیرش: ۳۱ شهریور ۱۳۹۹

◀ **استناد:** دهقان، معصومه؛ فرخنده‌زاده، محبوبه؛ نیمروزی، مجید. القانون و جایگاه عطر درمانی در پیشگیری از ابتلا به بیماری‌ها یا مداوای آن‌ها به‌عنوان روشی درمانگر. دین و سلامت، پاییز و زمستان ۱۳۹۹؛ ۸(۲): ۶۷-۷۸ (فارسی).

مقدمه

۱. بیان مسأله، ضرورت و اهمیت پژوهش

گیاهان از نخستین مواد موجود در طبیعت هستند که بشر به اثربخشی و ارتباط آن‌ها با حیات خود پی برده است. باورمندی به شفابخشی گیاهان و اهمیت گیاه‌درمانی سبب شد انسان به تدریج به صنعت عطرسازی رهنمون شود. عطر با عرصه‌های مختلف حیات انسانی ارتباط داشته است و ردپای آن را می‌توان در حوزه‌های مختلف دانش مانند پزشکی، داروسازی و گیاه‌شناسی نیز جست‌وجو کرد. خواص درمانی مواد معطر و کارکرد آن‌ها در درمان سبب شد بخشی از متون پزشکی و داروسازی به توصیف و کاربرد آن‌ها اختصاص داده شود. شیوه‌ای که در پزشکی نوین با عنوان آروماتراپی (Aroma therapy) (رایحه‌درمانی، عطر درمانی، اسانس درمانی یا گوهر درمانی) از آن یاد می‌شود (۱).

آروماتراپی معالجه بیماری با روغن‌های خوشبو به روش ماساژ درمانی است. در این روش علاوه بر اثربخشی روغن بر بدن، ماساژ نیز سبب تحریک عصب و آرامش و تسکین درد می‌شود. در ایران گلاب‌گیری پیشینه‌ای تاریخی دارد (۲). دانشمندی چون جابر بن حیان و زکریای رازی روش تقطیر، استخراج عطر و تقطیر مواد آلی را توضیح داده‌اند (۳). بازخوانی کتاب القانون حکایت از آن دارد که ابن‌سینا اثربخشی انواع عطرهای گیاهی مانند روغن بنفشه، شنبلیله، مرزنگوش و ... را با تأکید بر کارکرد دارویی آن‌ها روی بدن پژوهش و مستند کرد و برای نخستین بار شیوه روغن‌گیری را توضیح داده است (۴). ابن‌سینا در جلد پنجم «القانون» که با نام قرابادین خوانده می‌شود، درباره شیوه روغن‌گیری انواع ادویه مفرده توضیحات مفصلی داده است (۴). از این رو برخی ابداع دستگاه عرق‌کشی و فرایند تقطیر و ساخت لوله‌های مارپیچ خنک‌کننده را که سبب متراکم‌شدن بخارات معطر می‌شود به ابن‌سینا نسبت داده‌اند (۵،۶).

۲. پیشینه پژوهش

درباره آروماتراپی (رایحه‌درمانی) مقالات و

پژوهش‌هایی به زبان‌های انگلیسی و فرانسوی انجام شده است. مقاله‌ای با عنوان «رایحه‌درمانی و کاربرد آن» در مجله پرستاری و مامایی دانشگاه علوم پزشکی ارومیه چاپ شده است. محور اصلی این مقاله که به شیوه کل‌نگر و از دیدگاه مراقبت‌های پرستاری نوشته شده است، اثربخشی رایحه‌درمانی در حوزه بهداشت و ارتقای سلامت در موضوعات بهداشت مادر و کودک، تسکین درد، مراقبت بیماران سرطانی، پوست و مو و موقعیت نورولوژیک است (۷). مقاله‌ای دیگر با عنوان «اثر رایحه اسطوخودوس بر کیفیت خواب، خلق‌وخو، انسجام تیمی و عملکرد والیبالیست‌های زن» نوشته شده است (۲۰۱۸) که نویسندگان اثربخشی رایحه اسطوخودوس را بر عملکرد جسم و روان ارزیابی و تأثیر مثبت درمانی آن را گزارش کرده‌اند (۸). در کنار این مطالعات باید به مقالاتی با محتوای شبیه به آن‌ها اشاره کرد؛ از جمله مقاله «اثربخشی رایحه‌درمانی استنشاقی با اسانس اسطوخودوس بر شدت درد بیماران سوختگی، مطالعه کارآزمایی بالینی». گروه طب سنتی و ایرانی دانشگاه علوم پزشکی شیراز نوشتاری درباره تأثیر رایحه‌درمانی در اختلالات جنسی انجام داده‌اند که عملکرد عطرهای معطر را در موضوع یادشده بررسی کرده‌اند. پژوهشی اختصاصی نیز درباره «بررسی تأثیر رایحه‌درمانی اسانس پرتقال بر میزان اضطراب بیماران تحت درمان با همودیالیز» صورت گرفته که به اثربخشی اسانس پرتقال در کاهش اضطراب بیماران همودیالیزی اشاره کرده است.

مقاله «مروری بر رایحه‌درمانی در ایران باستان» نیز روش‌های درمانی رایحه‌درمانی را در بین ایرانیان قبل از ظهور اسلام شرح و بسط داده است. مقاله «Nasal Drug Delivery in Traditional Persian Medicine» به بیان داروهایی می‌پردازد که از طریق استنشاق در درمان بیماری‌ها مورد استفاده طب سنتی قرار می‌گیرد. علاوه بر موارد یادشده، باید به مقاله «مروری بر رایحه‌درمانی در طب سنتی» و مقاله «چگونگی اثر

موضوع علم رایحه‌درمانی قرار گرفته، استفاده از بوی خوش مواد درمانی در کنار سایر خواص آن‌هاست (۱۱). از سوی دیگر، یکی از زمینه‌های نوظهور در حوزه‌های روان‌شناسی، افزایش حس شادمانی و شناسایی سازه‌ها و شیوه‌هایی است که موجب بهبود بهزیستی و شادکامی انسان می‌شود (۱۲)؛ بنابراین، در این بخش از حوزه بهداشت و سلامت می‌توان از تجربیات و نظرات اندیشمندان مسلمان در این حوزه بهره برد. البته این روش نیازمند مطالعه و تحقیقات وسیع و روش‌های آزمایشی علمی نوین است.

۴. مواد و روش‌ها

داده‌های این پژوهش جمع‌آوری واژگان عطر و رایحه و کاربرد دارویی عطرها با پایه گیاهی و جانوری در متن «القانون» است که به روش کتابخانه‌ای انجام شده است. سپس اطلاعات موجود با رویکرد توصیفی-تحلیلی بازخوانی و درنهایت گزارش نتایج به صورت تحلیل محتوا ارائه شد. نویسندگان این نوشتار در پی آن نبوده‌اند که مستندات مطالعه پیش رو را در بوته آزمایش‌های علمی نوین و بالینی بررسی کنند.

یافته‌ها و بحث

۱. سابقه تاریخی عطر درمانی در ادوار باستانی

شواهد موجود درباره خاستگاه عطر درمانی نشان می‌دهد این روش معالجه به دوران باستان برمی‌گردد. حدود شش هزار سال پیش از میلاد، مصریان از گیاهان، ترکیبات معطر استخراج می‌کردند که کاربرد درمانی و آرایشی داشت. یکی از پزشکان مصری با نام Imhotep روغن‌های معطر را برای استحمام و ماساژ تجویز می‌کرد. مصریان از صمغ درخت کندر و چوب سدر برای مومیایی کردن اجساد استفاده می‌کردند. پژوهش‌ها نشان می‌دهد روغن‌ها خواص ضد عفونی دارند و تجزیه بدن را کند می‌کنند. از این رو می‌توان گفت که مصریان باستان آروماتراپی را آغاز کردند (۵) و بعد به یونان باستان منتقل شد و اطبای یونانی نیز در روش پزشکی خود از

رایحه‌درمانی با استفاده از گیاهان دارویی در انسان (آروماتراپی) اشاره کرد که به ترتیب در «کنفرانس بین‌المللی طب ایرانی اسلامی» و «کنفرانس ملی گیاهان دارویی» ارائه شده است.

۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

از آغاز قرن نوزدهم میلادی شیمیدان فرانسوی با نام «Rene Maurice Gattefosse» پژوهش‌هایی روی روغن‌های مختلف انجام داد و تأثیرات التیام‌بخش آن‌ها را در درمان و روان‌درمانی بررسی کرد. تحقیقات طب نوین اثربخشی روغن‌های گیاهی را در پزشکی اثبات کرد و مطالعات حکایت از آن دارد که استشمام رایحه در عملکرد مغز تأثیرگذار است (۹). در طب سنتی انسان به‌عنوان یک کل منسجم حقیقی از اجزا و اعضای مرکب است که با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند (۱۰). تلاش پزشکان این است که از روش‌های درمانی سنتی به‌عنوان طب مکمل و جایگزین در معالجات استفاده کنند. توجه به نفس و حالات نفسانی و روانی در طب سنتی بسیار مشهود است (۱۰). در حقیقت رایحه‌درمانی تلفیق علم و هنر است که در آن از عطر و روغن گیاهان معطر به‌منظور تحریک و ایجاد نشاط در جسم و روان استفاده می‌شود. پژوهش‌های اولیه در منابع پزشکی مسلمانان نشان‌دهنده آن است که رایحه‌درمانی از نگاه پزشکان مسلمان حوزه وسیع‌تری داشته و تنها به کاربرد روغن‌های گیاهی محدود نمی‌شده است، بلکه مواد معطری که پایه آن‌ها جانوری بود، مانند مشک، عنبر و زباد یا مواد خوشبویی که از صمغ درختان گرفته می‌شد مانند کافور، لادن، کندر و ... نیز به‌عنوان ادویه دارویی کارکرد داشته است.

در سال‌های اخیر طب سنتی جایگاه خود را حفظ کرده است و پزشکان تلاش می‌کنند از روش‌های درمانی سنتی به‌عنوان طب مکمل و جایگزین در معالجات بیماری‌ها استفاده کنند. گرچه استنباط هر فرد در برخورد با عنوان رایحه‌درمانی، درمان مستقیم با استفاده از رایحه‌هاست، باید دانست آنچه در گذشته و امروز

آن بهره بردند.

ایران باستان افزون بر رفع بیماری‌ها، از رایحه خوش برای ضدعفونی کردن و پلشت‌زدایی بسیار بهره گرفته می‌شد. در واقع برای آلوده‌نکردن محیط‌زیست، ایرانیان باستان آیین‌ها و قوانین مذهبی گوناگونی داشتند که باید همه افراد جامعه انجام می‌دادند و خودداری از انجام این امور کیفر داشت (۱۱).

۲. عطر درمانی در متون علمی

با برآمدن اسلام و شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی، مسلمانان در حوزه شناخت و ساخت عطر مانند سایر حوزه‌های علمی دست به قلم بردند و آثاری از خود به میراث گذاشتند. گسترش آگاهی درباره اهمیت گیاهان در دانش پزشکی و داروسازی، روایات اساطیری و تاریخی، آموزه‌های دینی در باب عطر و اهمیت آن نیز از عوامل توجه مسلمانان و از جمله ایرانیان به عطر و صنعت عطرسازی بود. میراث و روش ایرانیان در خوشبو ساختن محیط برای رفع پلشتی‌ها و زدودن برخی بیماری‌ها و عوامل بیماری‌زا در دوران اسلامی تداوم یافت و برخی پزشکان ایرانی همان شیوه‌ها را در راهکارهای درمانی به کار گرفتند (۱۱). این توجه مقدمه نگارش آثاری در این حوزه شد که موضوع آن‌ها توصیف انواع عطر، خاصیت طبیعی و روش ترکیب آن‌ها بوده است. کتاب‌هایی که مسلمانان در شناخت عطرها تألیف کردند، با توجه به محتوای آثار در دو طیف قرار می‌گیرند: متون دارویی و آثار مستقل.

کتاب‌های نخست در حوزه داروشناسی نوشته شده‌اند و درباره خواص دارویی مواد معطری هستند که از گیاهان و گل‌های خوشبو گرفته می‌شد و به شیوه روغن گیاهی کاربرد داشتند. در این متون به ویژگی درمانی عطرهایی با پایه جانوری یا موادی که از صمغ درختان گرفته می‌شد، نیز اشاره شده است. از مهم‌ترین آثار دارویی در این حوزه می‌توان کتاب «الابنیه عن حقایق الأدویه» هروی و «الصیدنه» بیرونی را نام برد. بخشی از فهرست دارویی این متون به توصیف و کارکرد درمانی روغن‌های گیاهی، جانوری و روغن‌هایی اختصاص دارد که از میوه‌ها

بقراط استحمام و ماساژ با روغن معطر را توصیه کرده است؛ شیوه‌ای که برای جلوگیری از طاعون نیز پیشنهاد می‌شد. در قرن هفدهم میلادی به دنبال گسترش طاعون در لندن، مردم برای جلوگیری از شیوع بیماری چوب سدر و سرو را در خیابان می‌سوزاندند (۹). در روم باستان کاربرد روغن‌های معطر برای تسکین درد و ماساژ معمول بوده است. در ادوار باستانی چین و هند نیز مواد روغنی کاربرد دارویی داشته است. در طب سنتی هند از گیاهان خشک و تازه در پزشکی استفاده می‌شد. بخور و سوزاندن چوب‌های معطر با مراسم مذهبی گره خورده بود و در معابد و مراسم مذهبی نیز به کار می‌رفت. در اساطیر ایرانی گیاه جایگاه ویژه‌ای داشته و علاوه بر کارکرد دارویی، به ارزشمندی عطر آن‌ها نیز اشاره شده است: «جمشید بوی‌ها چون عود و عنبر و مشک و گالیه [به کار برد]» (۱۳). در اوستا علاوه بر باورمندی به شفا بخشی گیاهان، آمده است که یکی از نشانه‌های آبادی سرزمین، وجود عطر خوش و معطر بودن هواست: «همه گیاهان دارویی را با بزرگداشت و آفرین و نیایش برای درمان مردمان فرامی‌خوانیم».

در باور ایرانیان هر گل به امشاسپندی منسوب بوده است: تیر را سنبل، زنبق را مرداد و سوسن امشاسپند خرداد بوده است (۱۴، ۱۵). در آیین زردشت برای تطهیر و ضدعفونی کردن محیط از آلودگی‌ها، بخور و دود دادن گیاهان خوشبو و مواد معطر مانند صندل، کافور و عود کاربرد داشت. گیاه مورد و میخک به سبب اسانس معطری که داشتند محترم شمرده می‌شدند (۱۴). در ایران علاوه بر کاربرد دارویی گیاهان و رستنی‌ها، عطرسازی نیز صنعت مهمی محسوب می‌شد. نام عطر در بسیاری از متون باستانی ایران آمده؛ به‌ویژه آنجا که از داریوش و خشایار شاه سخن رفته است. گزارشی تاریخی حکایت از حضور ۴۰ نفر عطرساز در اردوی داریوش سوم هخامنشی دارد. با گسترش اسلام در ایران و با توجه به تأکید دین اسلام بر قداست و اهمیت گل‌های معطر و خوشبو، صنعت عطرسازی حیاتی نو یافت (۱۴، ۱۵). در

عطرها و کاربرد آنها در صنعت عطرسازی می‌داند (۲۲). رساله «عطرنامه» که به زبان فارسی نوشته شده و از نویسندگی گمنام است نیز در این فهرست جای می‌گیرد. به نظر می‌رسد این متن برای علاءالدوله شرفالملک از فرمانروایان کاکویه در فاصله زمانی ۴۵۵ تا ۴۸۸ قمری به رشته تحریر درآمده است. نویسنده در مقدمه نوشته است: «گرچه این بنده از تدوین علوم دور باشد و خویشان را از طبقه مصنفان نشناسد، به سبیل ترجمه و نقل از زبان تازی به فارسی این چند اوراق را تحریر کرد» (۲۲).

برخی از صاحب‌نظران به سبب یادکرد نویسنده در مقدمه و شباهت‌های محتوا و متن آن با «اصول الطیب»، این کتاب را ترجمه فارسی اثر ابن‌مندویه دانسته‌اند که مترجم آن را با تلخیص و اندک تغییر به زبان فارسی برگردانده است؛ اما بازخوانی دست‌نوشته علایی و مقایسه آن با اثر ابن‌مندویه نشانگر آن است که در متن رساله علایی اطلاعاتی درخصوص طبیعت عطرها و خواص درمانی آنها نقل شده است که در «اصول الطیب» موجود نیست. چنانکه در رساله «عطرنامه» از طبیعت گرمی و سردی عطرها و فواید پزشکی یا مشک صینی آن اطلاعاتی موجود است که در اثر ابن‌مندویه موجود نیست (۲۲). در رساله ابن‌مندویه درباره خواص درمانی کافور تنها به این نکته اکتفا شده است که این ماده سبب کم‌شدن غریزه خواهد شد، درحالی‌که نویسنده رساله علایی استعمال بسیار آن را سبب سپیدی مو، انقطاع نسل و تولید سنگ کرده دانسته است (۲۲). «جیب‌العروس و ریحان‌النفوس» نوشته محمد بن احمد تمیمی مقدسی از پزشکان قرن چهارم هجری در سه مجلد که تنها بخشی از نسخه خطی این دست‌نوشته به شماره ۶۶۱۴ در فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است، از تهیه و ساخت عطرهایی یاد کرده است که قبل از خواب، بعد از بیداری و برای خوشبوکردن مواد خوردنی یا عطرهایی که به‌عنوان رنگ مو یا در صنعت رنگ‌آمیزی پارچه استعمال می‌شده‌اند (۲۳). «مجمره» از آخرین نوشته‌های فارسی در تعریف،

به‌دست می‌آید. کاربرد تمام مواد معطر برای معالجه انواع بیماری‌های جسمی و روحی بوده که با توجه به مزاج اشخاص توصیه می‌شده است (۱۶، ۱۷).

دسته دیگر از متون در شناخت و توصیف عطرهایی است که از جانوران یا صمغ درختان به‌دست می‌آید. هدف اصلی نویسنده توصیف، ساخت و ترکیب انواع عطرها بوده است. در حقیقت این نوع آثار که در حوزه صنعت عطرسازی جای گرفته است، تصویری روشن از اعتلای فرهنگ و حیات اجتماعی مسلمانان و بازنمایی از سطح رفاه زندگی آنها در آن دوران است. از نخستین آثار مستقل در این حوزه دست‌نوشته‌هایی با عنوان «العطر» است. در آثار یعقوب کندی از رساله‌ای با عنوان «مجمره العطر و التصعید» نام برده شده که شواهد نشانگر آن است که اطلاعات مختصری درباره کاربرد درمانی عطرها داشته است (۱۸).

اثر دیگر، «فنون الطیب و العطر» نوشته ابوجعفر احمد بن ابراهیم معروف به ابن‌جزار پزشک پرکار و کمتر شناخته‌شده شمال آفریقا است (۱۹). از نکات مهم و شاخص در این دست‌نوشته‌ها این است که نویسنده صنعت عطرسازی را با دانش پزشکی و درمان بیماری‌ها مرتبط دانسته است و انواع عطرها از مفرد و مرکب را دارای ارزش دارویی می‌داند (۲۰). این اثر هم به‌خاطر قدمت که از نخستین متون تولیدی در این حوزه به شمار می‌رود و هم به‌خاطر فواید دارویی عطرها درخور توجه است. نویسنده در توصیف و بیان ویژگی عطرها نخست به طبیعت آنها پرداخته است و در ادامه تأکید می‌کند که طیب حاذق باید با توجه به مزاج اشخاص، عطرها و ترکیبات دارویی را تجویز کند. ابن‌جزار از زمره نخستین پزشکانی است که بخورات را برای جلوگیری از انتشار و شیوع بیماری‌های واگیر ماند طاعون و وبا مفید دانسته است (۲۰).

«اصول الطیب و المركبات العطریه» اثر ابن‌مندویه پزشک و فیلسوف عصر آل‌بویه است که در علم پزشکی صاحب‌نظر بود (۲۱). نویسنده انگیزه خود را شناخت انواع عطر، روش ساخت انواع معجون‌ها، ترکیب داروها،

افسردگی و اضطراب قرار گرفته‌اند (۱).

در روش درمانی ابن‌سینا نیز حس بویایی و استشمام در پیشگیری از بیماری و معالجه آن جایگاه ویژه‌ای داشته است. او در بخشی از اثرش در توصیف گیاهان و مواد دارویی از انواعی نام برده است که بوییدن آن‌ها سبب ابتلا به بیماری می‌شود. چنانکه به نوشته او بوییدن گیاه «بیش» که سمی قوی دارد، سبب ابتلا به بیماری صرع می‌شود یا با استشمام گیاه «نانخواه» شخص دچار بیماری پوستی می‌شود که در نتیجه آن پوست زرد یا سیاه می‌شود (۴). علاوه بر این، ابن‌سینا به صراحت به اثربخشی استشمام مواد ناخوش در ابتلا به بیماری اشاره کرده است؛ چنانکه بوییدن عطرهاى تند و ناخوش را عامل سردرد و ابتلا به بیماری اسهال را استشمام مواد سمی و بوییدن بوی نامطبوع لاشه را سبب فراموشی دانسته است. ابن‌سینا معتقد است اگر بیمار مصروع مواد خوش و ناخوش را استشمام کند، سبب تحریک و شدت بیماری او می‌شود (۴).

علت ابتلا به بیماری و علائم بهبود آن و شرایط بیمار از روی حس بویایی تشخیص داده می‌شد. چنانکه نوشته است: «اگر بیمار در طول مدت بیماری حس بویایی‌اش از حد طبیعی قوی‌تر باشد و بتواند بوی موادی را استشمام کند که در زمان سلامتی این‌گونه نبوده است، نشانه‌ای خوب برای بیمار نیست و نشان از ناتوانی بیمار دارد. همچنین اگر بیمار در دوران بیماری، بوی مشک یا روغن گل را احساس کرد، نشان از وضعیت بد بیماری دارد» (۴). در گفتار مربوط به بیماری سرگیجه و علت‌های مختلفی که سبب ابتلای شخص به این عارضه می‌شود، نقل شده است که اگر بیمار حس بویایی خود را نیز از دست داده باشد، عامل ابتلا به این نوع از سرگیجه، جمع شدن بخار در مغز است. انواع داروهای مفرد و مرکب به شیوه خوراکی، جویدنی، لیسیدنی، مالیدنی، ماساژ و قطره‌ای تجویز می‌شدند. استشمام (بوییدن) و استنشاق دارو نیز یکی از روش‌ها به شمار می‌رفت. تجویز دارو به شیوه بوییدن برای معالجه انواع بیماری‌های جسمی و روحی در طبابت ابن‌سینا معمول

شناخت و ساخت انواع عطرهاست که حاج محمد کریم بن ابراهیم کرمانی (۱۲۱۸-۱۲۸۸ ق) نگارش کرده است. فصل‌بندی دقیق و منظم عطرها و بیان مقادیر و اوزان آن‌ها و ترسیم تصاویر ابزار عرق‌گیری و عطرسازی از امتیازات این متن است (۲۴).

علاوه بر متون مستقل در صنعت عطرسازی و آثار داروشناسی، مقاله چهارم «تنسوخ‌نامه ایلخانی» نوشته خواجه نصیرالدین توسی که در حوزه دانش سنگ‌شناسی است با عنوان «در عطرها، معاجین و داروهای نفیس» به توصیف و شناسایی مواد معطر چون مشک، عنبر، کافور، عود، صندل، زعفران و زباد اختصاص یافته است (۲۵). از دیگر آثار فارسی «عرایس الجواهر و نفایس الاطایب» اثر کاشانی (سده هشتم) در معرفت خواص جواهر و عطرها به معرفی و توصیف انواع عطرها و نیز مکان تولید آن‌ها و شناسایی بهترین نوع آن پرداخته است. این دست‌نوشته هم مانند اثر خواجه، بعد از معرفی و توصیف انواع عطرها، به مکان تولید آن‌ها و شناسایی بهترین نوع آن پرداخته است (۲۶). علاوه بر منابع موجود، بیرونی در «الصیدنه» در یادکردش در ذیل معرفی ادویه دارویی، از شخصی با نام ابوالعباس محمد بن عباس الخشکی (حدود سده ۴ ق) و اثرش کتاب «فی العطر» نام برده است که به جز گزارش بیرونی، اطلاع دیگری در دست نیست.

۳. رایحه درمانی در طبابت ابن‌سینا

پیش از پرداختن به محور اصلی مقاله که بررسی موضوع رایحه درمانی در شیوه طبابت ابن‌سیناست، نخست باید به نکته‌ای درخور تأمل اشاره کرد؛ بازخوانی متون پزشکی نشانگر آن است که بوییدن و حس بویایی جایگاه و نقش مهمی در شیوه طبابت پزشکان مسلمان از تشخیص علائم، بررسی مراحل بیماری و درمان آن داشته است. تحقیقات نوین پزشکی نیز نشان داده است حس بویایی اهمیت بسیاری در سلامت جسم و روح انسان دارد و افرادی که این حس را از دست داده‌اند، بیشتر در معرض بیماری‌ها از جمله بیماری‌های روحی مانند

داروها تجویز می‌شد. بخشی از کتاب القانون به شناخت، معرفی، توصیف و خواص داروهای مرکب اختصاص دارد (۴).

- شناخت طبیعت دارو از گرمی و سردی آن، از شاخصه‌های اصلی طب سینیوی به شمار می‌رفت. ابن‌سینا خاصیت گرمی و سردی مواد معطر را بیان و با توجه به مزاج بیمار، انواع عطرها را به‌عنوان ماده دارویی تجویز کرده است. ابن‌سینا در این باره نوشته است: «بیشتر بوهای خوش طبیعت گرم دارند، مگر آن‌هایی که رطوبت داشته باشند؛ مانند کافور و نیلوفر. این طبیعت گرم‌مزاجی عطرها، سبب سردرد می‌شود».

- در تجویز دارویی عطرها علاوه بر طبیعت و مزاج بیمار، به گرمی و سردی اعضای بدن نیز توجه می‌شده است. در طبابت ابن‌سینا مغز طبیعت گرمی داشته است و نشانه را آن می‌داند که اشخاص با بوییدن عطرها گرم دچار سردرد و گرانی سر می‌شوند؛ از این رو برای آرامش مغز، مواد معطر با طبع سرد مانند کافور، صندل و روغن نیلوفر توصیه شده است (۴).

- مواد معطر و روغن‌های خوشبو علاوه بر جنبه دارویی، کارکرد آرایشی نیز داشتند و برای زیبایی پوست و ترمیم آن و رفع مشکلات ناشی از بیماری‌های پوست و مو تجویز می‌شدند (۴).

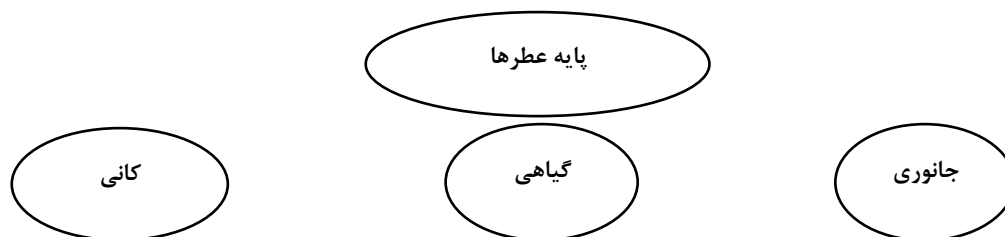
- کارکرد دارویی عطرها با توجه به نوع بیماری بود و برای هر یک از انواع بیماری‌ها، نوع خاصی عطر تجویز می‌شده است. بعضی از داروها به‌صورت استنشام استفاده می‌شدند، چنانکه به بیمار مبتلا به حصه و طاعون استنشام زعفران توصیه می‌شد. استنشام در اثربخشی کارکرد دارویی عطرها از جنبه روان‌درمانی و روحی در

بوده است. او استنشام داروی پلنگ‌مشک را برای بازشدن راه‌بندهای مغز، بوییدن گیاه بازرد را برای به هوش‌آوردن بیمار مصروع و بوییدن ترکیب آب سرد، قاوت و سرکه را برای بیمار تب‌دار مفید دانسته است. همچنین استنشام نان گرم را برای بیماری که استفراغ بسیار داشته است یا بوییدن میوه‌های خوشبو و معطر را برای معالجه شخصی که اشتهای کاذب دارد، تجویز کرده است (۴). اهمیت و نقش درمانی استنشام در شیوه طبابت ابن‌سینا تا آنجاست که در بیماری رم (نوعی بیماری چشم) استعمال دارو را به روش بوییدن تجویز کرده است (۴).

محور اصلی این پژوهش، استعمال و کارکرد دارویی عطرها با پایه جانوری، گیاهی و صمغ درختان در پیشگیری از بیماری، حفظ و سلامت جسم و ذهن از نگاه ابن‌سیناست (شکل ۱).

- عطرها در چند دسته تقسیم می‌شدند که عبارت بودند از: عطرهایی که از گیاهان و انواع گل‌های معطر گرفته می‌شد و نحوه استعمال آن به‌صورت روغن بود؛ عطرهایی که از صمغ درختان به‌دست می‌آمد، مانند کافور، مر، کندر، صندل، عود و ساج یا چوب گیاهان معطر بودند؛ عطرهایی که از جانوران گرفته می‌شد، مانند عنبر، مشک، زبان و اظفار الطیب. همان‌گونه که در تعریف، شناسایی و توصیف عطرها آمده است، از برخی با عنوان عطر پایه یا بسیط یاد می‌شود؛ مانند مشک و عنبر؛ اما برخی از عطرها از ترکیب با ادویه معطر شکل می‌گیرند؛ مانند غالیه و لخلخه.

- کارکرد دارویی عطرها به شیوه ادویه مفرده یا داروهای مرکب (قربادین) بود که در ترکیب با سایر

شکل ۱: کارکرد داروئی عطرها براساس جانوری، گیاهی و کانی

مراسم و مناسک مذهبی و اجتماعی پیشینه‌ای تاریخی دارد و بوییدن یا استنشاق دود بخورات به سبب پیشگیری از بیماری یا مداوای آن بوده است (۹). ابن‌جزار نیز معتقد است بخورات مانع از جذب هوای آلوده می‌شود. چنانکه برای جلوگیری از ابتلا به بیماری وبا و طاعون، بخور را توصیه کرده است (۲۰). در طبابت ابن‌سینا بخوردرمانی کاربردهای مهمی داشته است، از جمله روش درمانی او برای بیماری صرع، بخور عودالصلی (فاوانیا) بود (۴). علاوه بر این، در مواردی توصیه شده است که مواد معطر مانند بید و گلاب بخور داده شود و بیمار بخور آن را استنشام کند. از نکات شایان توجه در اهمیت بخوردرمانی آن است که ابن‌سینا بخور عود خام هندی، مشک و زعفران را یکی از روش‌های تعیین جنسیت جنین ذکر کرده است (۴).

- پاشیدن عطر روی بیمار یا لباس یا بستر او یکی از روش‌های درمانی است که ابن‌سینا برای شخص دچار کم‌خوابی توصیه می‌کند تا بیمار عطر آن را استنشام کند. چنانکه برای بیمار مبتلابه تب دق توصیه شده است که لباس و پوشاک او با صندل و کافور و مواد معطر دیگر خوشبو شود یا بیمار گل محمدی، کافور، صندل و ریحان را بو کنند و گلاب بر خود بپاشد. همچنین برای مداوای عارضه تب و یابی گفته شده است که عطرهایی چون کافور، گلاب، آب صندل و صندل بر لباس بیمار پاشیده شود و هر روز در چند نوبت خانه بیمار را با گلاب، آب بید، نیلوفر و سایر خوشبوکننده‌ها آب‌پاشی کنند.

- از نحوه کاربرد عطرها و مواد خوشبو به شیوه حقه (استعمال دارو از راه مقعد) و چکاندن در گوش بیمار نیز یاد شده است (۴).

- گرچه در طبابت ابن‌سینا نحوه استعمال داروهای معطر به شیوه خوراکی (خوردنی) چندان معمول و رایج نبوده است، با این وجود در مواردی کاربرد خوراکی عطرها توصیه شده است. یکی از روش‌های استعمال روغن مرزنگوش، خوراکی بود (۴).

- ماساژ با روغن‌های خوشبو یکی دیگر از روش‌های

کتاب قانون بسیار توصیه شده است. چنانکه ابن‌سینا معتقد است بوییدن غالیه شادی‌آور است و سبب آرامش و نشاط قلب می‌شود (۴). در شیوه طبابت مسلمانان، فصد یکی از روش‌های درمانی بود. ابن‌سینا در این باره یادآوری می‌کند که فصاد (رگ‌زن) باید ابزار و وسایلی به همراه داشته باشد؛ داروی کندر، مشک‌دان و دواء‌المسک از جمله ابزار یادشده است. ابن‌سینا غش کردن را از عوارض فصد می‌داند و فصاد باید با استنشام بوی خوش مشک و تجویز داروهای معطر، بیمار را تقویت و نیروی از دست‌رفته او را بازگرداند (۴). ابن‌سینا در یادکردش در مورد سخت‌زایی، یکی از علل آن را عادت‌داشتن به استنشام و استعمال عطر در دوران بارداری ذکر می‌کند. علاوه بر این، او استنشام بسیار روغن یاسمن را سبب زردی چهره و خون‌دماغ می‌داند. از نظر ابن‌سینا از مضرات بوییدن بسیار عطرها با طبیعت گرم، ابتلای شخص به سردرد و تهوع است (۴).

- استعمال دارو از راه بینی که به شیوه استنشاق، کاربرد قطره، بوییدن، نشوق (دارویی در بینی ریختنی و دارویی که به بینی کشند)، سعوط (دارویی عطسه‌آور که در بینی بریزند)، انکباب (بخار ادویه گرفتن) و بخور به کار می‌رفته است، یکی از متداول‌ترین روش‌های تجویز دارویی بوده است (۲۷). ابن‌سینا معالجه سردرد ناشی از استنشام مواد خوشبوی گرم‌مزاج را تنها با بوییدن کافی ندانسته است و تأکید می‌کند که بیمار باید روغن‌هایی با طبیعت سرد را به بینی کشد یا استنشاق کند. او برای بیماری که با استنشام دود یا مواد سمی، سردرد شده است، برکشیدن روغن بنفشه، روغن نیلوفر، عود و مشک را پیشنهاد می‌کند. ابن‌سینا استنشاق دارو را برای بیماری یرقان و بیماری داء‌الثعلب که فرد بیمار دچار عارضه کم‌مویی می‌شود، تجویز کرده است (۴). از نکات جالب آنکه در مواردی بوییدن یک گیاه (شموم) در بازه زمانی به‌عنوان یک روش درمانی کاربرد داشته است (۲۷).

- بخور و تأکید بر خواص درمانی آن از دیگر کارکردهای درمانی عطرها بوده است. بخوردرمانی در

شناختن حال و به‌کارداشتن روغن‌ها» یاد شده که به خواص درمانی، طبیعت عطرها و توصیف منفعت و ضرر آن‌ها برای سلامتی پرداخته شده است (۲۸). چنانکه تأکید می‌کند در زمان فصد، هیچ عطر و لخلخه نباید استعمال شود (۲۹). جرجانی در مداوای بیماری‌های روحی و روانی، عطرها را با عنوان ماده دارویی توصیه می‌کند. علاوه‌براین، او از کارکرد آرایشی و درمانی عطرها در زیبایی‌های پوست غافل نبوده است (۲۸). استفاده از عطریات در پزشکی به روش بوییدن، خوراکی، ماساژ، بخور و ... بوده است (۲۸، ۲۹). عقیلی در یادکردش در ذکر منابع اثر خود، به القانون و ادویه قلبیه ابن‌سینا اشاره دارد. از این رو در توصیف و بیان ویژگی‌های عطرها به نظرات و آرای او تکیه داشته است (۳۰).

در جدول ۱ برخی از روش‌های کاربرد ادویه مفرده و مرکب که از متن القانون استخراج شده است، نشان داده می‌شود.

تجویزی ابن‌سینا بوده است. در بیماری لقوه که با تشنج همراه است، ماساژ روغن‌های بنفشه، بابونه و بادام به تن و قسمت عقب سر توصیه می‌شود و بیمار همواره باید این مواد را استشمام می‌کند. تن بیمار مبتلا به تب دق باید با روغن نیلوفر، روغن بید و روغن بنفشه ماساژ داده شود. برای تقویت معده باید معده بیمار با روغن‌های معطر بابونه، شبت، سنبل رومی و رازقی ماساژ داده شود یا اگر فرد به اسهال و عارضه تب و خستگی مبتلا باشد، تن بیمار با روغن‌های بابونه، زیتون، سنبل رومی و رازقی دائماً ماساژ داده شود.

گرچه در این مقاله مجال پرداختن به تأثیر دیدگاه ابن‌سینا بر اندیشه پزشکان و متون داروسازی بعد از خود در حوزه رایحه‌درمانی نیست و پژوهشی مستقل می‌طلبد، بازتاب آراء و روش درمانی ابن‌سینا را می‌توان در آثار پزشکی سید اسماعیل جرجانی، پزشک فارسی‌نویس ایرانی و «مخزن‌الادویه» عقیلی خراسانی یافت. در «ذخیره خوارزمشاهی» بابی با عنوان «اندر

جدول ۱: برخی از روش‌های کاربرد ادویه مفرده و مرکب

انکباب	پاشیدن به بستر و لباس بیمار	بوییدن	بخور	خوراکی	سعوط	چکاندن در گوش	ماساژدرمانی با روغن	استشمام	انواع داروهای گیاهی، حیوانی
		×						×	
			×		×			×	غالبه
								×	مشک
								×	عنبر
								×	زعفران
			×		×				عود
			×						عودالصلی
			×						عود خام هندی
			×						کافور
			×						صندل
					×				زباد
						×	×	×	روغن نیلوفر
						×			روغن بنفشه
							×	×	روغن مرزنگوش
	×								گلاب
	×								روغن بید
									مر
									کندر
									پلنگ‌مشک
							×	×	روغن بابونه
									ساج
	×						×		روغن سنبل رومی
	×								

نتیجه‌گیری

گیاهان معطر به‌عنوان دارو استفاده می‌شود. با توجه به پیشینه آروماتراپی در مکاتب پزشکی از جمله مکتب ایرانی-اسلامی، می‌توان از تجارب و آرای پزشکان مسلمان ایرانی در این شیوه بهره برد. امروزه در طب نوین، روش‌های بالینی بسیاری درباره اثربخشی قطره‌های گیاهی انجام شده است. البته این شیوه درمانی جدید، نیازمند مطالعه و پژوهش‌های گسترده‌تر علمی و آزمایش‌های بالینی نوین است.

حمایت مالی

این پژوهش بدون هیچ‌گونه حمایت مالی انجام شده است.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش صرفاً با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای انجام شده و از آزمودنی استفاده نشده است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تضاد منافی در این پژوهش گزارش نشده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان مقاله مراتب قدردانی خود را از راهنمایی‌های ارزنده جناب آقای دکتر مجید نیمروزی، متخصص طب ایرانی دانشکده علوم پزشکی شیراز اعلام می‌دارند.

در پزشکی نوین، رایحه‌درمانی (آروماتراپی) طب مکمل و جایگزین به شمار می‌رود، اما در روش پزشکی ابن‌سینا عطرها هم به‌عنوان داروی اصلی و هم تکمیلی کاربرد داشتند. چنانکه کارکرد دارویی عطرها برای معالجه بیماری‌های مزمن نیز بوده است. ابن‌سینا طبیعت عطرها و اثربخشی آن‌ها را بر سلامتی جسم و ذهن توصیف کرده است و درنهایت با درنظرگرفتن مزاج بیمار، عطرها را به‌عنوان ادویه دارویی تجویز می‌کرد. از ابن‌سینا باید به‌عنوان مهم‌ترین پزشکی یاد کرد که آروماتراپی را در درمان استعمال کرد؛ زیرا او علاوه بر توصیف خواص درمانی بیشتر از هشتصد نوع رستنی و گیاه، روش استخراج روغن‌های اساسی را نیز بنیان گذاشت. عطرها و مواد خوشبو به‌صورت ادویه مفرده یا داروی مرکب در معالجه انواع بیماری‌های جسمی و ناراحتی‌های اعصاب و روان تجویز شده‌اند. ابن‌سینا در عطر درمانی به جنبه زیباشناختی آن نیز توجه داشته است. به نظر او برخی از عطرها کارکرد آرایشی داشتند و برای حفظ زیبایی پوست و مو و رفع بیماری‌های آن مفید بوده‌اند. گرچه تجویز عطرها به‌صورت استنشاق، داروی قطره‌ای، ماساژ درمانی، بخور و خوراکی بود، مهم‌ترین شیوه کاربرد آن‌ها استفاده از راه بینی، استنشام و بوییدن بوده است.

پیشنهادات

امروزه در دانش پزشکی آروماتراپی به‌عنوان یکی از شاخه‌های طب مکمل به شمار می‌رود که در آن از روغن

References

- Price S, Price L. Aromatherapy for health professionals E-book. New York: Elsevier Health Sciences; 2011.
- Kardavani P, Ghaffar A. A survey on rosewater extraction industry and its importance in Qamsarkashan. Geographical Research Quarterly. 2004; 36(47):95-110 (Persian).
- Sezgin F. History of Arabic writings. Tehran: Ministry of Culture and Guidance; 2000. P. 179-442 (Persian).
- Sina AI. Al-Qanun fi al-tibb. Beirut: Dar Al-Hyae Al-Arabi; 2005.
- Fattahi MM. Familiarity with 36 schools of medicine in complementary and alternative medicine (hydrotherapy, massage therapy, energy therapy, stone therapy, nature therapy, ...). Tehran: Water Look, Knowledge Boundary; 2017. P. 159 (Persian).
- Pitman V. Aromatherapy: a practical approach. Trans: Faraji M. Tehran: Javane Roushd; 2014. P. 32 (Persian).
- Bahraini S, Naji A, Mannani R. Effects of aromatherapy and its application. Journal of Urmia Nursing and Midwifery Faculty. 2011; 9(1):1-8 (Persian).

8. Mehdifar F, Badami R, Meshkati Z. The effect of fragrances of lavender on the quality of sleep, mood, team cohesion and performance of women volleyball players. *Journal of Medicinal Plants*. 2019; 18(69):59-69 (Persian).
9. Sherma L. Aromatherapy: everything you want to know about aromatherapy. Trans: Purmanaf R. 1st ed. Tehran: Afrooz Publication; 2006. P. 17 (Persian).
10. Kordi Ardakani E, Mahmoud S. Basics of Iranian traditional medicine anthropology based on Avicenna's views and its comparison with modern medicine. *Journal of Religion and Health*. 2018; 5(2):41-9 (Persian).
11. Najafi M, Seiamak Dastjerdi A. A review of aromatherapy in ancient Persia. *Iranian Journal of Medical Ethics and History of Medicine*. 2016; 8(5):33-43 (Persian).
12. Farasatkish F, Pirani Z, Khodabakhshi Koolae A. Relationship of psychological well-being and happiness with religious orientation among female students. *Religion and Health*. 2017;4(1):36-46 (Persian).
13. Abadian R. The functions of musk in the lives of Iranians and its direct influence on their poetry. *History of Literature*. 2011; 68(3):5-29 (Persian).
14. Nadjmabadi M. *Histoire de la médecine in Iran*. Tehran: University of Tehran Press; 1973 (Persian).
15. Ansari S. *History of perfume in Iran*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2002. P. 14-5 (Persian).
16. Heravi M. *Al-abnieh An Hghaegh Al-Adveih*. Tehran: University of Tehran; 1991. P. 437-514.
17. Birouni M. *Al-Seidaneh Fi Al-Tibb*. Tehran: University of Tehran; 1992.
18. Ibn Nadim M. *Al-fehrest*. Trans: Tajadod MR. Tehran: Amir Kabir; 1987. P. 378.
19. Dehghan M, Farkhondehzadeh D. A study of Abu Ja'far Ahmad ibn Ibrahim Jazzar's scientific life. *Journal of Research on History of Medicine*. 2019; 8(3):157-68.
20. Ibn Jazzar A. *Fi Founoun al-Tiib va al-Atr*. Tunisia: Al-Majmae Al-Tounesi; 2007. P. 28-82.
21. Farkhondehzadeh M, Golshani SA, Sanaye MR, Daneshfard B. Ibn Mandevaih Isfahani (949–983 (?) AD), a physician from Isfahan's medical school. *Journal of Medical Biography*. 2020; 28(3):126-31.
22. Ibn Mandevaih A. *Resaleh al-Kafour va Osol al-Tebb*. Trans: Moghddas E. Tehran: Nilobarg; 2013. P. 62-91 (Persian).
23. Tamim Maghdasi M. *Jaib Al-arous va Reihan Al-nofous*. Tehran: University of Tehran; 2013. P. 29-132.
24. Kermani M. *Majmareh: a treatise on perfumery (in defining perfume and recognizing and making it)*. Tehran: Publication of Science; 2014. P. 16-209 (Persian).
25. Nasir al-Din Tousi M. *Tansoukh Nameh*. Tehran: Entesharat Etelaat; 1984. P. 247-54 (Persian).
26. Kashani A. *Arayes al-Javaher va Nafaies al-Atyab*. Tehran: The National Association of Social Workers; 1975. P. 250-70 (Persian).
27. Zarshenas MM, Zargaran A, Müller J, Mohagheghzadeh A. Nasal drug delivery in traditional Persian medicine. *Jundishapur Journal of Natural Pharmaceutical Products*. 2013; 8(3):144.
28. Jorjani L. *Zakhireh kharazmshahi*. Tehran: Iranian Culture Foundation; 1992. P. 498-541 (Persian).
29. Jorjani I. *Al-Aghraz Al-tebbieh and Al-Mabahath Al-ala'yeh*. Tehran: Iranian Culture Foundation; 1967. P. 239-411 (Persian).
30. Aghili Khorasani M. *Makhzan al-Advie*. Tehran: Iran University of Medical Science Research. Institute for Islamic and Complementary Medicine; 2011. P. 504-649 (Persian).